

Research Paper

Religiosity Evolutions in Two Generations Living in District 4 of Tehran

Masoumeh Kamali ¹, Mohammad Baqer Tajeddin*² , Hasan Mohaddesi Gilvai ³

¹ PhD Student in Sociology of Social Issues, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran.

snggh1369@yahoo.com

² Assistant Professor, Department of Social Sciences, Faculty of Social Sciences, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran Mb_tajeddin@yahoo.com.

³ Assistant Professor, Department of Social Sciences, Faculty of Social Sciences, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran hmohaddesi@yahoo.com

10.22080/SSI.2022.22844.1969

Received:

January 17, 2022

Accepted:

August 27, 2022

Available online:

September 18, 2022

Keywords:

religiosity, religiosity evolutions, rethinking, girls, women

Abstract

The evolution of women's religiosity in different generations is the main issue of this study. The methodological, qualitative research approach in this study was narrative analysis and data collection was done using narrative interview with participants selected through snowball sampling. Forty women of two generations (mothers born in the 1960s and 1970s and girls born in the 1980s) were selected for the interview. A comparative study of religiosity developments between the mothers and daughters showed that the girls, for reasons such as attending university, improving literacy and education, strengthening the spirit of questioning and criticism, have experienced the transformation of religiosity and have criticized and rethought their religiosity, so that they have discarded an important part of the religious beliefs and practices that were performed easily and without any question in the past. In contrast, the mothers had little rethinking of their religiosity, as they had different social experiences and living worlds, and for some reason, were not able to attend college. As a result, their religious developments were not as dramatic and comprehensive as those of the girls.

***Corresponding Author:** Mohammad Baqer Tajeddin

Address: Assistant Professor, Department of Social Sciences, Faculty of Social Sciences, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran

Email: Mb_tajeddin@yahoo.com.

Extended Abstract

Introduction

The evolution of women's religiosity in different generations is the main issue of this study. The religiosity evolutions is a function of the social and cultural changes in any society. In particular, due to the advent of modernity, the speed of change has become very high and the acceleration of these changes can also accelerate the change of religiosity. In other words, the changes resulting from the modern world have been one of the important contexts of changes in the religiosity of religious people, as we now face all kinds of religiosity in religious communities and in our country, Iran. What we prefer in this study is to investigate the developments of women's religiosity in Tehran because according to our experience in Tehran, these developments have been ascending and descending several times creating the motivation for further studies. Therefore, in the present study, an attempt was made to answer the following important questions:

1. What are the religious developments of women living in District 4 of Tehran (due to limited facilities, it is sufficient to select a sample from one area)?
2. What is the understanding and interpretation of women who had a change in their religiosity?

Methods

The methodological, qualitative research approach in this study was narrative analysis and data was collected using interviews with participant selected through purposeful sampling. Forty women of two generations (mothers born in the 1960s and 1970s and girls born in the

1980s) were selected for the interview. In this study, according to the subject, the method of narrative analysis was used. The tool used to collect the data was a narrative interview. In narrative interviews, the narratives obtained from the interviewees contain data that can be used as a substitute for semi-structured interviews. In a narrative interview, the informed person is asked to improvise the story of the subject in which he/she participated. The questioner asks the informed person to retell the subject in the form of an interconnected story of events from the beginning to the end (Flick, 2015, p. 92). 40 girls and mothers were selected for interview from District 4 of Tehran (District 9 of Majid Abad Neighborhood).

Results

An investigation of the religious developments of the mothers and daughters in the current study showed that the mothers are more religious than the girls and, in fact, have a wider religious world. In contrast, the girls are more or less out of the realm of religion and live in a world different from that of their mothers. They have undergone fundamental rethinking regarding religiosity. Out of the 20 girls, 2 did not accept any religion and were among the acute converts, and 18 were non-acute converts who had doubts about some religious matters and were now selectively and more rationally religious. In fact, their modernity has been a kind of non-acute descending modernity. Out of the 20 mothers, 17 were associated with non-acute and ascending modernity of the stabilization type, while the religiosity of 3 was declining. They seriously doubted hijab and some Qur'anic verses on women's rights. A comparative study of

the evolution of religiosity between the mothers and daughters shows that the girls have experienced the transformation of religiosity for reasons such as attending university, improving literacy and education, strengthening the spirit of inquiry and criticism, and living in new and different conditions from their mothers. They have critiqued and rethought their religiosity in such a way that they have discarded an important part of the religious beliefs and practices which were done in the past easily and without any questioning. In contrast, the mothers had little rethinking of their religiosity, as they had different social experiences and worldviews, and for some reason, were not able to attend college.

Conclusion

A comparative study of the religiosity evolutions between the mothers and daughters showed that the girls, for reasons such as attending university, improving literacy and education, strengthening the spirit of inquiry and criticism, have experienced the

transformation of religiosity and have criticized and rethought their religiosity, so that they have put aside an important part of the religious beliefs and practices that were performed easily and without any questions in the past.

Funding

There is no funding support.

Author's contribution

Study conception and design: Kamali and Tajeddin and Mohaddesi.

Data collection: Kamali.

Data analysis and interpretation: Kamali and Tajeddin and Mohaddesi.

Drafting of manuscript: Kamali.

Critical revision: Kamali and Tajeddin and Mohaddesi

Conflict of interest

Authors declared no conflict of interest

Acknowledgments

We would like to thank all the people who supported us in conducting this study with their valuable comments

علمی پژوهشی

تحولات دین‌داری در بین دو نسل از زنان: مطالعه‌ی موردی: زنان منطقه‌ی ۴ تهران

معصومه کمالی اردکانی^۱، محمدباقر تاج‌الدین^{۲*} , حسن محدثی گیلوایی^۳

^۱ دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی، دانشکده‌ی علوم اجتماعی، ارتباطات و رسانه، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران، ایران sngh1369@yahoo.com
^۲ استادیار گروه علوم اجتماعی دانشکده‌ی علوم اجتماعی، ارتباطات و رسانه، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران، ایران Mb_tajeddin@yahoo.com
^۳ استادیار گروه جامعه‌شناسی، دانشکده‌ی علوم اجتماعی، ارتباطات و رسانه، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران، ایران hmohaddesi@yahoo.com

 10.22080/SSI.2022.22844.1969

چکیده

تحول دین‌داری زنان در نسل‌های مختلف مسأله‌ی اصلی این تحقیق است و پژوهش با هدف شناسایی تحولات دین‌داری در بین زنان ساکن در منطقه‌ی ۴ تهران انجام شده است تا بررسی شود که آیا بین دین‌داری دو نسل از زنان تفاوت قابل اعتنایی وجود دارد یا خیر. رویکرد روشی، کیفی و روش تحقیق، تحلیل روایت و ابزار گردآوری اطلاعات، مصاحبه‌ی روایی و روش نمونه‌گیری هدفمند به‌شیوه‌ی گلوله برفی بوده است. ۴۰ نفر از زنان دو نسل (مادران متولد دهه‌ی ۴۰ و ۵۰ و دختران متولد دهه‌ی ۶۰) برای مصاحبه انتخاب شدند. از مجموع ۲۰ نفر از دختران، ۲ نفر هیچ دینی را قبول نداشتند و نوگروندگان حاد (تحول‌یافته‌ی کامل در نظام اعتقادی) و ۱۸ نفر نیز نوگروندگان غیرحاد (تحول‌یافته در درون نظام اعتقادی) بوده‌اند که در برخی امور دینی دچار تردید شده‌اند و اکنون به‌نحو گزینشی و بیشتر عقلانی دین‌دارند. از میان ۲۰ نفر از مادران، ۱۷ نفر نوگروی غیرحاد و صعودی داشته و دین‌داری ۳ نفر نیز به‌صورت نزولی تحول یافته است. آنان در مورد حجاب و برخی از آیه‌های قرآنی مربوط به حقوق زنان، دچار شک و تردید جدی شده‌اند. بررسی تطبیقی تحولات دین‌داری میان مادران و دختران نشان می‌دهد که دختران به دلایلی چون حضور در دانشگاه، ارتقای سطح سواد و تحصیلات، تقویت روحیه‌ی پرسش‌گری و نقادی، تجربه‌ی تحول در دین‌داری را از سر گذرانده‌اند و به نقادی و بازاندیشی در دین‌داری خود اقدام نموده‌اند، به‌گونه‌ای که بخش مهمی از باورها و اعمال دینی‌ای را که در گذشته به سهولت و بدون هرگونه پرسش‌گری انجام می‌داده‌اند، کنار نهاده‌اند. در مقابل، از آن‌جاکه مادران جامعه‌پذیری دینی و نیز تجربه‌ها و زیست جهان متفاوتی داشته‌اند و به دلایلی نتوانسته‌اند در محیط‌های دانشگاهی حاضر شوند، بازاندیشی چندانی در دین‌داری‌شان وجود نداشته است. در نتیجه، تحولات دین‌داری‌شان در مقایسه با دختران چندان مشهود و اساسی و همه‌جانبه نبوده است.

تاریخ دریافت:

۲۷ دی ۱۴۰۰

تاریخ پذیرش:

۵ شهریور ۱۴۰۱

تاریخ انتشار:

۲۷ شهریور ۱۴۰۱

کلیدواژه‌ها:

دین‌داری، تحولات دین‌داری، بازاندیشی، دختران، مادران.

* نویسنده مسئول: محمدباقر تاج‌الدین

آدرس: استادیار گروه علوم اجتماعی دانشکده‌ی علوم اجتماعی، ایمیل: Mb_tajeddin@yahoo.com

ارتباطات و رسانه، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی،

تهران، ایران

۱ مقدمه و بیان مسأله

همراه تبیین‌ها و تفسیرهای غیردینی که از طبیعت، جامعه و هستی انسان توسط نظریه‌های جدید علمی و نحله‌های فکری رایج ارائه می‌شد، بنیان بسیاری از اندیشه‌های دینی را متزلزل ساخته، نفوذ و حضور اجتماعی دین را به چالش می‌کشید و کارویژه‌هایی را که در گذشته بر عهده‌ی دین بود، بر عهده‌ی نهادهای غیردینی می‌نهاد. به نظر می‌رسد دین که در بخش عمده‌ای از تاریخ ایران در ایجاد «سایه‌بانی» فراگیر از نمادها به منظور یک‌پارچه کردن معنی‌دار نظم اجتماعی نقشی اساسی ایفا کرده بود، این بار با چالشی گسترده و عمیق روبه‌رو شده است. این چالش از آن‌جا ناشی می‌شود که «دین دیگر به‌سادگی نمی‌تواند «سایه‌بان مقدس» خود را بر سر همه‌ی مردمان و نهادهای جدید در جامعه و جهان‌های معنایی مرتبط با آن‌ها بگستراند. این‌جا است که تعبیر و تفاسیر گوناگون دینی و غیردینی در سپهر زندگی مردمان، چه توسط خود سوژه‌ی گزینش‌گر و چه به‌وسیله‌ی سایر نهادهای رقیب از نهاد دین شکل می‌گیرد و هم‌زمان، سبک‌های مختلف اعتقادورزی دینی و غیردینی در میان مردمان مجال بروز پیدا می‌کند. به‌علاوه این‌که حتی «مقبولیت تعاریف دینی از واقعیت به پرسش گرفته می‌شود» (برگر و کلنر، ۱۳۸۷: ۸۷). «این وضعیتی است که هم‌اکنون در جامعه‌ی ما مشاهده می‌شود. در حال حاضر نه‌تنها جامعه‌ی ما چندپاره شده است؛ بلکه عرصه‌ی دینی نیز دیگر متشکل و یک‌دست نیست. برعکس، در ایران معاصر گرایش‌های دینی مختلفی وجود دارد که در بسیاری از مواقع منافع و جهت‌گیری‌های متضادی از خود بروز می‌دهند» (محدثی، ۱۳۸۶: ۸۵). بدین ترتیب، زیست جهان ایرانی که از غنای دینی بسیاری برخوردار بود، با ورود مجموعه‌های آگاهی مدرن به بازتعریف خود و ارتباط خود با آن‌ها می‌پردازد و هم‌زمان زمینه برای رشد انواع تفاسیر از دین فراهم می‌شود و وضعیت در نهایت به تحول در پای‌بندی

تحول در دین‌داری تابعی از تحولات اجتماعی و فرهنگی هر جامعه است. به‌ویژه، در اثر ورود مدرنیته سرعت تحولات بسیار زیاد شده و شتاب این تحولات می‌تواند سبب شتاب در تحولات دین‌داری نیز گردد. به عبارت دیگر، تحولات و تغییرات ناشی از جهان مدرن یکی از زمینه‌ها و بسترهای مهم تحولات در دین‌داری افراد بوده است؛ به‌گونه‌ای که اکنون با انواع دین‌داری‌ها در اجتماعات دین‌داران مواجه هستیم. دیگر، «حضور دائمی، مؤثر و گسترده‌ی دین در جامعه مشهود و مسلم است؛ اگرچه اعتقادات مذهبی از یک فرهنگ به فرهنگ دیگر متمایز و به‌لحاظ شکل، نوع و میزان متفاوت است» (گیدنز، ۱۳۷۸: ۵۱۴). در جامعه‌ی ما نیز دین همواره یکی از عناصر اصلی و سازنده‌ی فرهنگ و یکی از عوامل مهم در شکل‌دهی تغییرات و دگرگونی‌های جامعه بوده است. اما اکنون مطالعات و تجربه‌های زیسته‌ی ما حاکی از تحول در دین‌داری افراد است. اما تحول در دین‌داری افراد دست‌کم می‌تواند به سه صورت رخ دهد: می‌تواند هم به‌صورت صعودی و نزولی و افقی صورت پذیرد. تحول در پای‌بندی دینی صرفاً محدود به افزایش یا کاهش در سطح پای‌بندی به ابعاد دین‌داری نمی‌شود؛ بدین صورت که ممکن است در کیفیات و حالات دین‌داری مردمان تغییراتی رخ دهد، بدون این‌که لزوماً بحث میزان دین‌داری و افزایش یا کاهش آن در میان باشد. در این‌جا بحث تکرار اشکال دین‌ورزی مطرح می‌شود. این تنوعات در عرصه‌ی دین‌ورزی را صرفاً می‌توان دسته‌بندی کرد و گزارش داد؛ زیرا از این منظر، دین‌داری‌های بسیار متنوعی وجود دارد که وزن مؤلفه‌های مختلف‌شان به‌نسبت متغیر است. لذا هر گونه امکان مقایسه‌ی میان آن‌ها منتفی می‌گردد» (محدثی، ۱۳۹۲: ۱۳۷).

فرایند فراگیر نوسازی^۱ که به‌صورت نیرویی بی‌بدیل در کشورهای درگیر مدرنیته در آمده بود، به

^۱ Modernization

چیزی که به‌ندرت می‌توان در میان اجتماع پیروان دین رسمی یافت. تنوع نسبی شکل و محتوای این جریان‌ها نشان می‌دهد که متن مردم به شیوه‌های مختلف، چه از طریق «ابداع و نوآوری» در شکل اجتماعی سنتی قدیمی و چه در «وارد کردن» سبک‌های مختلفی از شرق و غرب، در صدد تولید فضاهای خاص و متنوعی در درون خود هستند که هم به نوعی در زندگی فکری و روحی آن‌ها تاثیرگذار بوده و هم اجتماعات کوچکی را برای‌شان به‌وجود آورد که دست‌کم در دوره‌ای از زندگی، تا حدی نسبت به آن تعلق پیدا کنند» (شریعتی مزینانی، باستانی و خسروی، ۱۳۸۶: ۱۸۹-۱۸۸).

با عنایت به مباحث مفهومی و نظری و تجربی می‌توان گفت که دین‌داری در ایران به‌طور کلی و نیز دین‌داری زنان به‌طور خاص دست‌خوش تحولات چشم‌گیری شده است؛ به‌گونه‌ای که امروزه دیگر نمی‌توان از یک نوع دین‌داری مشخص سخن گفت؛ بلکه با تکثر و تنوع قابل ملاحظه‌ای در این زمینه روبه‌رو هستیم. درواقع، می‌توان طیفی از دین‌داری را ترسیم نمود. این موضوع البته بیشتر از همه در پرتو هویت‌های چندگانه و متکثر در دنیای مدرن و نوین قابل تحلیل و مطالعه است. روند شهرنشینی گسترده در ایران، افزایش میزان تحصیلات، افزایش فردگرایی و موارد مشابه همگی در بروز چنین پدیده‌ای تأثیرات قابل توجهی داشته‌اند. در جوامع امروزی، افراد هر چه بیشتر در معرض افکار و عقاید متنوع، ارتباطات و مطالعات، و سبک‌های جدید زندگی باشند، عموماً تأثیرپذیری آنان و قرارگرفتن‌شان در روند تغییرات بیشتر خواهد بود؛ به‌خصوص با وجود فضاهای مجازی نشر هر گونه مطالب دینی و غیردینی در عرض چند ثانیه صورت می‌پذیرد. اما آنچه در این پژوهش برای ما ترجیح دارد، بررسی تحولات دین‌داری زنان است؛ زیرا اغلب گفته می‌شود که زنان در همه‌ی جای جهان دین‌دارتر از مردان هستند (فورشت و ریستاد، ۱۳۹۴: ۵۷۵). پس اگر مدعای تحول در دین‌داری در جهان جدید مدعای معتبری باشد، می‌بایست این تحول در میان

دینی مردمان و ظهور انواع سبک‌های دین‌داری می‌انجامد.

پیمایش‌هایی که به منظور بررسی وضعیت تحولات دین‌داری به‌نحو تجربی در ایران طی سال‌های ۵۳، ۷۴، ۷۹، ۸۱، ۸۴ و ۸۸ انجام شده، نتایج قابل توجهی را در این خصوص به دنبال داشته است. به اعتقاد طالبان «در ایران بعد از انقلاب ۱۳۵۷ آگاهی‌های دینی مردم نسبت به گذشته بسیار بیشتر شده است. با بررسی‌های شاخص‌های مشترک مربوط به اعتقادات، رفتارها و احساسات دینی طی سال‌های ۵۳ تا ۸۸ به این نتیجه دست یافته‌ایم که در بُعد اعتقادات اصلی دین یعنی اعتقاد به خدا، پیامبر و معاد تغییر قابل توجهی در دین‌داری مردم ایران به‌وجود نیامده و تفاوت محسوس و معناداری وجود نداشته است. در بعد عاطفی و احساس دینی، متوسط رو به بالا، و در بعد اعمال و رفتار دینی، متوسط رو به پایین بوده است. برای مثال، در بعد رفتارهای مذهبی، شاخص نماز خواندن با شیب ملایمی کاهش پیدا کرده است» (طالبان، ۲۰۱۷: ۱). تحولات دین‌داری در بین گروه‌های مختلف سنی زنان در ایران و از جمله در شهر تهران مسأله‌ای است که در برخی پژوهش‌های دانشگاهی و غیر دانشگاهی توسط پژوهش‌گران و صاحب‌نظران این حوزه محل توجه و بحث بوده و نتایج پژوهش‌های مورد اشاره همگی کم و بیش ناظر بر مورد تأیید بودن تحولات صورت گرفته در دین‌داری زنان بوده است (فرجی و کاظمی، ۱۳۸۸ / محدثی، ۱۳۹۱ / کلاهی، ۱۳۹۲ / نظری، ۱۳۹۳ / تاج‌الدین، ۱۳۹۴ / عباسپور، ۱۳۹۵ / طالبان، ۱۳۹۶ / امینی و تاج‌الدین، ۱۳۹۹).

در همین راستا و در تأیید پژوهش‌های صورت گرفته در باره‌ی تحولات دین‌داری زنان «امروزه در بسیاری از فضاهای شهری از جمله تهران شاهد تمایلاتی مبنی بر گرویدن به جمع‌های متنوع عرفانی و روان‌شناختی هستیم؛ «جمع‌هایی با ویژگی‌های ساختاری و عاطفی متفاوت و پیوندهای نزدیک و صمیمانه و فضای علاقه و همکاری با یکدیگر»؛

آنان این بود که راه‌بردهای تفکر تحلیلی یکی از عوامل نیرومند بی‌اعتقادی دینی هستند. نتایج نشان داد که تفاوت‌های فردی مبتنی بر افزایش گرایش به واکاوی و تحلیل باورهای فردی و جمعی، ربط مستقیمی به افزایش بی‌اعتقادی دینی دارد. «تجربه و شناخت بلا واسطه»^۴ [و خود اندیشیده‌ی] فرد، موجب تسهیل و حمایت از باورهای فردی در مواجهه با عوامل فوق طبیعی می‌شود» و این تهدیدی برای پذیرش یکی از جنبه‌های اصلی باورها و جهان‌بینی‌های دینی محسوب می‌شود. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد چگونه مردمانی با سطح تفکر تحلیلی بالا، در تجربیات خود بیشتر از دیگران، مفاهیم و باورهای دینی را به پرسش می‌گیرند و نیز مشاهده شده است که میان «تفکر تحلیلی» و «شهودات و تجربیات دینی» مردمان رابطه‌ی معکوسی وجود دارد؛ به این معنی که مردمانی که از سطح بالاتری از تفکر تحلیلی برخوردارند، کمتر از سایرین تجربه‌ی دینی داشته‌اند (Ger vais & Norenzayan, 2012). رونالد اینگلهارت (۱۳۹۶) در کتاب «مقدس و عرفی» و همچنین برپایه‌ی «بررسی ارزش‌های جهانی» (WVS) و نیز «بررسی ارزش‌های اروپایی» (EVS) معتقد است اهمیت دین‌داری در میان جمعیت‌های آسیب‌پذیر به‌ویژه کسانی که در کشورهای فقیرتر زندگی می‌کنند و با خطرات تهدیدکننده‌ی حیات فردی‌شان روبه‌رو می‌شوند به قوت خود باقی است. فرایند غیردینی شدن - فروکاهیدن منظم اعمال، ارزش‌ها و اعتقادات دینی - به‌صورت آشکار در میان مرفه‌ترین اقشار اجتماعی کشورهای پسا صنعتی ثروتمند روی داده است. مشاهده‌ی روند غیردینی شدن در کشورهای ثروتمند به معنای آن نیست که همه‌ی جهان به‌منزله‌ی یک کل غیردینی‌تر شده است. نویسندگان نشان می‌دهد که ۱. تقریباً در همه‌ی جوامع پیشرفته‌ی صنعتی، مردم طی پنجاه سال گذشته در جهت گرایش‌های غیردینی‌تر حرکت کرده‌اند. ۲. با وجود این، جهان به‌طورکلی در حال حاضر بیش از همیشه افرادی با

زنان ایرانی نیز قابل مشاهده باشد. بنابراین، مسأله‌ی ما تحول دین‌داری نسل‌های مختلف زنان در ایران است. لذا در پژوهش حاضر تلاش شد به این پرسش‌های مهم پاسخ داده شود که تحولات دین‌داری زنان در طی دو نسل چگونه است و زنان مورد نظر چه فهم و تفسیری از تحول در دین‌داری‌شان ارائه می‌کنند. برای بررسی این امر زنان ساکن در منطقه‌ی ۴ تهران (به خاطر امکانات محدود به انتخاب نمونه از یک منطقه بسنده شده است) مد نظر قرار گرفت.

۲ پیشینه‌ی پژوهش

جیمز دبلیو هال (۲۰۱۵) در مقاله‌ای با عنوان «پیشرفت مذهبی از دوره‌ی نوجوانی تا اوایل بزرگسالی تأثیر کیفیت ارتباط و دین‌داری خانواده» نشان داد که متدین بودن والدین و کیفیت ارتباط والدین هر دو تأثیر هم‌زمان و طولی روی دین‌داری فرزندان دارد. متدین بودن پدر و مادرها به‌طور قابل توجهی متدین بودن فرزندان را در طی دوره‌ی نوجوانی و اوایل بزرگسالی در پی دارد. همچنین، دین‌داری خانواده‌ها، دین‌داری کودکان را طی دوران رسیدن به بزرگسالی در پی دارد. علاوه بر آن، کیفیت ارتباط پدر بر دین‌داری کودک در دوره‌ی نوجوانی و اوایل بزرگسالی تأثیر دارد، اما در دوره‌ی رسیدن به بزرگسالی تأثیری ندارد. کیفیت ارتباط مادر بر دین‌داری کودک تنها در دوره‌ی نوجوانی تأثیر می‌گذارد. تحول زندگی به‌دلیل تجربه‌ی دینی و روحانی بر دین‌داری در زمان پیدایش دوره‌ی بزرگسالی تأثیر می‌گذارد؛ نه در اوایل دوره‌ی بزرگسالی. همچنین، نتایج نشان‌دهنده‌ی ضعف و تأثیر خانواده روی دین‌داری در دوره‌ی رسیدن به بزرگسالی است. گروایس و نورنزیان (۲۰۱۲) با انجام پژوهشی با عنوان «تفکر تحلیلی^۱ و بی‌اعتقادی دینی^۲»، به بررسی نقش فراگردهای شناختی^۳ در افزایش بی‌اعتقادی دینی در میان دانشجویان دانشگاه بریتیش کلمبیا کانادا پرداختند. فرضیه‌ی

³ cognitive processes

⁴ Intuitive cognition

¹ Analytic thinking

² Religus Disbelief

ماوراءالطبیعه دارند، ولی بی‌دین‌اند. برخی معتقداند روحانیت همه‌ی ادیان مثل هم است. برخی نماز را با لاک یا بی‌روسری می‌خوانند. برخی می‌گویند چادر را انتخاب کردیم، ولی مخالف حجاب اجباری هستیم. برخی ایمان به خدا داشته، ولی ایمان به امامان ندارند. برخی در مورد تعدد زوجین می‌گویند می‌سوزیم و می‌سازیم؛ چون شرع نمی‌تواند ناعادلانه باشد. برخی از اسلام وهابی و طالبانی به شدت دفاع می‌کنند. برخی الکل را پاک‌کننده می‌دانند و به‌عنوان مسلمان معتقد مشروب می‌خورند. برخی معتقداند دین و روحانیت را نمی‌توان از هم جدا کرد. برخی معتقداند حجاب باید برای اقلیت‌های دینی آزاد باشد. برخی دختران حتی جلوی پدران خود حجاب دارند. یک نفر بود که می‌گفت من نماز را فقط به خاطر شوهرم می‌خوانم. برخی فقط جلوی کسانی که ازدواج کرده‌اند حجاب ندارند. خانواده‌ای بود که پدر بی‌دین بود، ولی بچه‌ها را به نماز خواندن ترغیب می‌کرد. برخی می‌گویند موسیقی جای نماز را برای ما گرفته است. رضا کلاهی (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «دین در داستان زندگی (مطالعه‌ی تجربه‌های روایت‌شده از دین زیسته)» به دنبال یافتن پاسخ این سؤال است که دین‌داران، داستان فرار و فرودهای دین‌ورزی خود را چگونه حکایت می‌کنند و چگونه درک و تفسیر می‌کنند؟ وی پس از تحلیل ساختاری اطلاعات گردآوری شده، دو روایت عمده از دین‌داری افراد ارائه می‌دهد. به‌طور خلاصه، ساختار روایت گونه‌ی اول (یعنی «روایت دین‌داری آسمانی») از این قرار است که قهرمان داستان، خود انسان است و هدف او رسیدن به سعادت جاودان است. در این روایت، افراد به مخالفت با زندگی دنیوی برمی‌خیزند و در این میان، «دین» (یاری‌گر) برای رسیدن به یاری انسان می‌شتابد. به‌عبارتی، داستان از این قرار است که انسان در راه رسیدن به سعادت جاودان با نیروهای باطل مبارزه می‌کند تا زمانی که مرگ (ابریاری‌گر) فرا رسد و نیروهای باطل شکسته شوند و انسان به سعادت جاودان نائل گردد. در آن روز، حقیقت (ذی‌نفع) بر همگان آشکار خواهد شد.

نگرش‌های دینی سنتی دارد که نسبت قابل‌توجهی از جمعیت جهان را تشکیل می‌دهند. مقصود فراستخواه (۱۳۹۱) در مقاله‌ای تحت عنوان «دین‌داری نسل جوان» میل به شخصی شدن امور دینی را بیان می‌کند. «امر دینی یک امر اجتماعی است و جامعه‌ی کنونی ایران از طریق شبکه‌های اجتماعی به دنیای جدید پرتاب می‌شود و در نتیجه این جامعه، جامعه‌ی نخبه‌مدار قبلی نیست، جامعه‌ی مبتنی بر دانش و یادگیری در سطح عموم مردم و گروه‌های اجتماعی است. در نتیجه، امر دینی به‌دلیل ماهیت اجتماعی بودنش در جامعه نیاز به تحول و تنوع و هم‌سختی و هم‌گرایی با دگرگونی‌های دنیا دارد». دین کلاهی رستگاری تلقی می‌شود و کالاهای مختلفی در حوزه‌ی دین بسته‌بندی و عرضه می‌شود. حال اگر این بسته‌بندی برای ذائقه‌ی متقاضی جالب نبود به جای دیگر و کلاهی دیگر مراجعه می‌کند. برای مثال، در کلیساها یا سازمان‌های دینی اسلامی و فرقه‌های دیگر بسته‌بندی‌ها مختلف هستند، افراد دقت می‌کنند که در بسته چه نوع مفاهیم دینی را ارائه می‌دهند و چه فایده یا لذت یا مطلوبیت و معنا برای آنان دارد. برای مثال در میان جوانان ۱۷ تا ۳۵ ساله‌ی مصاحبه‌شونده، برخی روزه می‌گیرند، اما نماز نمی‌خوانند. برخی به حجاب عقیده ندارند، ولی جلوی ما حجاب خود را حفظ کرده بودند. برخی می‌گویند ما براساس نیاز خودمان نماز می‌خوانیم؛ نه براساس دستور شریعت. برخی می‌گویند در جایی که تضاد میان دین و حقوق بشر باشد، دین را انتخاب می‌کنند. برخی از دختران از تبعیض جنسیتی در برخی از قوانین در حوزه‌ی دین‌داری دفاع می‌کنند. برخی از حجاب متنفراند ولی برای آبروی خانواده‌ی پدر و یا محله حجاب دارند. برخی می‌گویند روشن‌فکران دینی چون شریعتی و سروش زمینه‌ساز بی‌دینی جامعه هستند. برخی می‌گویند اعتقادات ما با احساس شخصی‌مان، هماهنگ نیست. برخی می‌گویند ما بی‌دین هستیم، اما اخلاقیات مسلمانان را قبول داریم. برخی می‌گویند ما بی‌دین‌ایم، اما صدقه می‌دهیم. برخی اعتقاد به

دینی افراد مورد مطالعه را می‌توان چنین بر شمرد: اسطوره‌زدایی از نظام باورها، قداست‌زدایی از شخصیت‌های مذهبی، تقلیل احساس گناه، اعتقادورزی نسبی‌اندیشانه و تعقلی به جای اعتقادورزی جزم‌اندیشانه و تعبدی، تأکید بر عشق و حضور خداوند به جای تأکید بر قهر و قوت خداوند، حرکت از اخلاق دینی به اخلاق دنیوی بازاندیشانه، تأکید بر تجربه‌ی انفسی در دین‌داری خودسالارانه به ازای تأکید بر گواهی متن مقدس و اولیاء در دین‌داری دگرسالارانه، حرکت از ایمان تقلیدی-اسطوره‌ای به ایمان فردگرایانه-اندیشه‌وار، افزایش تسامح و تساهل در مواجهه با دگراندیشان و در نهایت، ترک کامل حیات دینی توسط تعدادی از مشارکت‌کنندگان و اتخاذ چشم‌اندازی مادی نسبت به جهان. سمیه عباسپور (۱۳۹۵) در پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد خود با عنوان «بررسی تحولات دینداری دانشجویان دختر ساکن خوابگاه دانشگاه صنعتی خواجه نصیر طوسی» به این نتایج رسید که دانشجویان با وارد شدن به محیط متکثر کلان‌شهر تهران و همچنین زندگی در کنار دانشجویان با انواع دیدگاه‌ها آشنا می‌شوند و در بعضی موارد به‌صورت ضدونقیض مجموعه‌ای از تجارب زیسته‌ی دینی و غیردینی را در زندگی اجتماعی خود دارند. همچنین مسائل و مشکلات متعدد در زندگی فردی و اجتماعی آنان هر کدام به نحوی و به میزانی بر چنین تحولی اثر گذاشته‌اند. به‌طورکلی، تحولات دین‌داری دانشجویان دختر مورد بررسی را می‌توان در موارد زیر خلاصه کرد: کم‌رنگ شدن قداست باورهای دینی، تغییر در معنای گناه و ثواب، عدم کاریزما بودن رهبران و شخصیت‌های دینی، تغییر در نگرش به معنای بهشت و جهنم، تأکید بر عشق به خدا و حضور خدا و بخشش از سوی او به جای تهدید و شکنجه و عذاب، حرکت به سوی مدرنیته و اطاعت از قانون به جای اطاعت از دین، حرکت به سمت‌وسوی ایمان فردگرایانه و استفاده از تجربه‌ی زیسته‌ی شخصی خود. در یکی از آخرین آثار منتشر شده در باره‌ی انواع دین‌داری در ایران تحولات دین‌داری جوانان شهر رشت برحسب مدلی

در روایت دوم (روایت دین‌داری زمینی) دین‌داری قهرمان روایت، در ابتدا شبیه همان دین‌داری آسمانی است، اما رفته‌رفته از دین آسمانی فاصله گرفته و به وضعیت جدیدی می‌رسد؛ چراکه این دین‌داری را عوامل برهم‌زننده‌ای به چالش می‌کشند؛ چالش‌هایی نظیر وابستگی‌های دنیوی، تعارض عقاید دینی و واقعیت بیرونی، تعارض دین‌داری و اخلاق‌مداری و تعارض بخش‌های مختلف عقاید دینی که محقق این چالش‌ها را «واقعیت‌های زمینی» نام‌گذاری می‌کند. در طول نزاع واقعیت‌های زمینی با دین‌داری آسمانی، الگوی روایت آسمانی عملاً منتفی می‌شود و تفکیک‌های آسمانی-زمینی، دنیوی-اخروی، حق-باطل، مؤمن-کافر و ثواب-گناه فرو می‌ریزند و با حذف دوگانه‌ی اخروی-دنیوی، «موکول‌شدگی سعادت به جهان اخروی» منتفی می‌شود و جای خود را به آرامش دنیوی می‌دهد. ارجاع امر دینی و معنوی به جهان آسمانی تضعیف می‌شود یا از میان می‌رود و روابط میان زمینیان، جای رابطه با آسمان را می‌گیرد. اخلاق‌مداری از دین‌داری جدا می‌شود و دین‌داری به نوعی ذائقه یا سلیقه‌ای زیباشناسانه و شخصی تبدیل می‌شود. محمد نظری (۱۳۹۳) در مطالعه‌ای با عنوان «تحول در پای‌بندی دینی دانشجویان» برای أخذ درجه‌ی کارشناسی ارشد در دانشگاه خوارزمی انجام داده است. در این پژوهش روایت‌های بازگوشده‌ی ۱۵ نفر از دانشجویان از زندگی دینی‌شان با مصاحبه‌ی روایی و روش تحلیل روایت، مطالعه شد. نتایج نشان داد که مواجهه‌ی دانشجویان با محیط متکثر و مدرن دانشگاه و شهر تهران نقشی اساسی در بروز تحول در پای‌بندی دینی آنان داشته است. همچنین، عوامل و تجربه‌هایی نظیر سر برآوردن تعارض معرفتی در مواجهه با تفکر عقلانی و تربیت انتقادی، تجربه‌ی محرومیت و تجربه‌های تنش‌زایی نظیر تجربه‌ی ناموفق در اجتماعی شدن، تجربه‌ی تنش ناشی از تحمیل دین شریعت‌مدارانه، محرومیت وجودی، مواجهه با مسأله‌ی شرع و دین دولتی هر یک به نحوی بر تحول در پای‌بندی دینی افراد اثر گذاشته‌اند. به‌طورکلی، برخی از صورت‌های تحول

معرفی می‌کند. «پژوهشگران از لنز نظری یا چشم‌انداز نظری استفاده می‌کنند که این لنز یک روند کلی جهت‌دهنده برای مطالعه فراهم می‌آورد. این لنزها به چشم‌اندازهای مدافعانه تبدیل می‌شوند که انواع سؤالات پرسیده‌شده را شکل می‌دهند و درباره‌ی نحوه‌ی جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها اطلاعاتی به دست می‌دهند. لنزهای یادشده نشان می‌دهند که پژوهشگر در مطالعه‌ی کیفی، چگونه موضع‌گیری می‌کند و گزارش‌های نوشتاری نهایی چگونه باید نوشته شود» (Creswell, 1998).

نظریه‌پردازان جامعه‌شناسی برآن‌اند که نیروهای نوسازی بیش از آن که خصلتی دنیوی‌کننده داشته باشند، خصلتی متکثرکننده دارند. به‌زعم این دسته از نظریه‌پردازان، «تکثر» ویژگی اساسی وضعیت مدرن است؛ یعنی وضعیتی که در آن تفاسیر و تعبیر مختلف از جهان - و اشکال و شیوه‌های مختلف زیست در کنار هم وجود دارند. هم‌زمان زمینه برای رشد انواع تفاسیر از دین فراهم می‌شود و این وضعیت در نهایت به تحول در پای‌بندی دینی مردمان و ظهور انواع سبک‌های دین‌داری می‌انجامد. در این پژوهش از نظریات و مفاهیم دو تن از جامعه‌شناسان برجسته (هروبولژه و برگر) درباره‌ی تکثر دینی استفاده شده است که امیدواریم استفاده از دیدگاه‌های آنان بتواند مسیر اولیه‌ای برای بررسی مسأله و کاوش در موضوع به‌دست دهد. بحث از تکثر دینی با بحث از نوگروری دینی تکمیل می‌شود تا چارچوب نظری مناسبی برای تحلیل پدیده‌ی مورد بررسی فراهم شود.

دانیل هروبولژه^۱ (۲۰۰۳) در پژوهشی با عنوان جامعه‌شناسی «مدرنیته‌های دینی چندگانه: رویکردی دیگر به دین نامرئی جوامع اروپایی» می‌گوید: «مفهوم «دین نامرئی» جزء جدایی‌ناپذیر ابزارهای نظری است که تأثیری تعیین‌کننده در پیدایش نظریه‌ی کلاسیک سکولاریزاسیون داشته است. این مفهوم به‌طور مشخص با خط سیر دینی

از سنخ‌شناسی دین‌داری مورد بررسی قرار گرفته است (تصدی‌کاری، محدثی گیلوایی، و معدنی، ۱۳۹۹). آنان همچنین در مقاله‌ای دیگر، الگوی تحول در دین‌داری جوانان شهر رشت را مورد بررسی قرار داده‌اند (تصدی‌کاری، محدثی گیلوایی، و معدنی، ۱۴۰۰).

از مجموع مطالعات و پژوهش‌های صورت‌گرفته در باره‌ی تحولات دین‌داری که عموماً با روش کیفی نیز انجام شده‌اند، می‌توان استنباط نمود که این تحولات تا حدود زیادی صورت گرفته و طی دهه‌های اخیر عمق و وسعت بیشتری نیز یافته است؛ به گونه‌ای که هر قدر افراد در معرض تحولات جهان مدرن مانند شهرنشینی، تحصیلات و سواد دانشگاهی، دسترسی به رسانه‌ها، پرسش‌گری، نقادی و سایر موارد مشابه قرار گرفته‌اند، در نتیجه تحول بیشتری در دین‌داری‌شان نمایان شده است. همچنین، بیشتر این پژوهش‌ها نشان داده‌اند که روند سکولار شدن جوامع از جمله دلایل مهم تحول در دین‌داری افراد بوده است؛ ضمن این‌که تحول در دین‌داری افراد به‌ویژه جوانان و نوجوانان طیفی از دین‌داری با پایبندی قوی تا کنار گذاشتن دین را نشان می‌دهد و بیشتر از همه تجدید نظرخواهی در دین‌داری و حرکت از دین‌داری دگرسالارانه به سمت دین‌داری خودسالارانه در این میان خودنمایی می‌کند.

۳ چشم‌انداز نظری (لنز نظری) - تکثر دینی و نوگروری

اگرچه روش‌های کیفی چندان نیازمند مباحث نظری نیستند، اما به منظور داشتن نوعی حساسیت نظری اشاره‌ای هرچند کوتاه و گذرا به برخی نظریات مهم در این زمینه می‌شود. در پژوهش‌های کیفی، از نظریات برای شکل‌دهی به پرسش‌ها، اهداف، ساختار و روند پژوهش استفاده می‌شود. کرسول این کاربرد نظریه را با عنوان لنز یا چشم‌انداز نظری

¹ danielhehervieu-legar

پیدایش و رشد رسانه‌های ارتباط جمعی مدرن بوده است می‌شود و با گسترش باسواد از شهر به خارج از آن تا دورافتاده‌ترین نقاط روستایی، این فرایند شکل می‌گیرد. فرد در هر کجا باشد به وسیله رسانه‌های متنوع با اطلاعات گوناگون بمباران می‌شود و این فرایند از راه اطلاعات ذهن فرد را باز می‌کند و به همین دلیل یکپارچگی و مقبولیت «جهان خانه»ی فرد را سست می‌کند. درک رابطه‌ی ایدئولوژی‌های گوناگون درباره‌ی «کثرت‌گرایی»^۳ با چندگانه شدن تجربه‌ی اجتماعی حائز اهمیت است. همزیستی جهان‌های اجتماعی بسیار متفاوت و متضاد عمدتاً از طریق ارزش‌هایی چون «مردم‌سالاری» و «پیشرفت‌باوری» مشروعیت می‌یابد. از دیدگاه جامعه‌شناختی، قانع‌کننده‌تر این است که تجربه‌ی چندگانه شدن را مقدم بر انواع مجموعه‌های فکری مشروعیت‌بخش آن بدانیم. هر جامعه‌ی مدرن، به‌رغم رنگ خاص ایدئولوژیک خود، باید به نحوی با فرایندهای چندگانگی کنار آید. این امر مسلماً مستلزم وجود نوعی مشروعیت‌دهی به حد معینی از چندگانگی است (برگر و کلنر، ۱۳۸۱: ۷۴-۷۳). در نظر برگر و هم‌کارانش «چندگانه شدن زیست جهان‌های اجتماعی تأثیر عمده‌ای در حوزه‌ی دین داشته است. در طول جنبش اعظمی از تاریخ موجود بشر، دین در ایجاد چتری فراگیر از نمادها، برای یکپارچگی با معنای جامعه‌نقشی اساسی بر عهده داشته است. معانی، ارزش‌ها و باورهای گوناگون رایج در جامعه نهایتاً از طریق تفسیری جامع درباره‌ی واقعیت، که زندگی انسان را به کل نظام عالم ربط می‌داد، «یکپارچه» می‌شدند. در واقع، از منظر جامعه‌شناسانه و روان‌شناختی- اجتماعی، دین را می‌توان به‌عنوان ساختاری شناختی و هنجاری توصیف کرد که «احساس بودن در کاشانه‌ی خود» در جهان هستی را برای انسان ممکن می‌سازد. با چندگانه شدن زیست جهان‌های اجتماعی، این وظیفه‌ی قدیمی دین به‌طور جدی مورد تهدید قرار می‌گیرد. برای سنت‌های دینی و نهادهای نماینده‌ی

جوامع غربی منطبق است؛ جوامعی که مدرنیته‌ی سیاسی‌شان را در مدت زمانی بسیار مدید و با رهایی از قیومیت دین بنا کرده‌اند. این سیر تاریخی ورای تنوع فوق‌العاده‌ی تاریخ‌های ملی، زهدان فرایند مدرنیزاسیون خاص و نسبتاً همگنی بود که خصوصی شدن دین متضمن ازدیاد خرده حقایق متعالی فردی و افت چشمگیر نفوذ اجتماعی و فرهنگی نهادهای دینی بوده است. هرویو لژه براساس مفهوم‌پردازی لاکمن، فرایندی را که از رهگذر آن، دین در اروپا «نامرئی» می‌شود، مورد بررسی قرار می‌دهد. وی این کار را با کاوش در سازوکار کدگذاری فرهنگی دین انجام می‌دهد. این سازوکار به‌صورت کاملاً متفاوت، اما با قوتی یکسان در همه‌ی کشورهای اروپایی عمل می‌کند. چنین رویکردی می‌تواند راه را بگشاید به روی توصیفی جامعه‌شناختی از مدرنیته‌های دینی چندگانه‌ای که تشکیل دهنده‌ی «لائسیسته اروپایی»^۱ است» (هرویولژه، ۱۳۹۶: ۹۵).

پیتر برگر^۲ معتقد است که در اکثر جوامع پیش مدرن، فرد در جهانی منسجم و یکپارچه به سر می‌برد. در نتیجه چنین جهانی در چشم او جهانی پایدار و مقدر می‌نمود. در جامعه‌ی مدرن، موقعیت معمولی افراد به گونه‌ی دیگری است. بخش‌های گوناگون زندگی روزمره افراد آنان را جهان‌های معنایی و تجربی کاملاً متفاوت و غالباً ناسازگار مرتبط می‌کنند. زندگی مدرن معمولاً در حد بسیار شدیدی تقسیم‌بندی شده است که آن را چندگانه شدن می‌نامیم. وجه اساسی این چندگانه شدن بروز دو گانگی در عرصه‌های عمومی و خصوصی است. فرد در جامعه‌ی مدرن معمولاً از وجود نوعی دوگانگی شدید بین جهان زندگی خصوصی خود فرد و جهان نهادهای کلان عمومی که از طریق نقش‌های گوناگون‌اش با آن‌ها پیوند می‌یابد، آگاه است و چندگانگی درون این دو حوزه صورت می‌گیرد. توسعه‌ی شهری منجر به رشد آگاهی که حاصل

³ Pluralism

¹ Euro-Laicite

² Peter.L.Berger

سپس از این مرحله پا را فراتر نهاده و به مرحله‌ی انتقادی‌اندیشی هم می‌رسد. «در این مرحله فرد بازاندیشانه به ارزیابی و بازتفسیر باورهای خود می‌پردازد و این‌جاست که نقش گروه مرجع در تعیین معانی مقدس رنگ می‌بازد» (Roberts, 1990: 313).

حرکت از یک مرحله به مرحله‌ی دیگر زندگی در این تحول نقش مهمی دارد. می‌توان این پرسش مهم را مطرح کرد که چه می‌شود که افرادی با زمینه‌های فرهنگی و اعتقادی دینی، به سمت حیات غیردینی و یا دست‌کم حیات دینی متفاوتی حرکت می‌کنند؟ سی‌رایت میلز بر این عقیده است که معنایی را که فرد برای زندگی معنوی قائل است وابسته به اتفاقات اجتماعی بیرونی است و مجموعه‌ای از وقایع گذشته در صورت‌بندی وقایع جاری دخیل‌اند (دیلینی، ۱۳۹۱: ۹).

در همین باره، متفکری چون روبرتز از نوگروی دینی نیز سخن به میان می‌آورد. «اصطلاح نوگروی^۲ به فرایند «تغییر جهت در زندگی» - به‌طور خاص، تغییر جهت در جهان‌بینی - اشاره دارد و اغلب به‌صورت یک رویداد ناگهانی و بحرانی دیده می‌شود، اگرچه این فرایند می‌تواند به‌صورت تدریجی نیز به‌وجود آید. در برخی موارد، نوگروی با تغییر تصور از خویشتن^۳ همراه است، تغییری که ممکن است با تغییر نام (برای مثال تغییر نام از کریشنا به محمد برای یک بودایی به اسلام گرویده) نمادپردازی شود (Roberts, 1990: 101-102). مک‌گوایر نوگروی را به‌معنی «دگرگونی خویشتن فرد، هم‌زمان با تغییر در نظام باورهای بنیادین‌اش^۴» توصیف می‌کند (McGuire, 1981: 58). می‌توان تحول در دین‌داری را فرایندی از نوگروی دینی دانست که در طی سالیان رخ می‌دهد و در برخی موارد، سرانجام به تحول اساسی در نظام اعتقادی می‌انجامد.

در جمع‌بندی مباحث نظری و با توجه به دیدگاه‌های جامعه‌شناسان کلاسیک و معاصر

آنها، نه‌تنها یکپارچه‌سازی این کثرت جهان زیست اجتماعی در قالب جهان‌بینی واحد و جامع دینی دشوار می‌شود؛ بلکه حتی مقبولیت تعاریف دینی از واقعیت، از درون آگاهی شخصی فرد، به پرسش گرفته می‌شود. به موازات رشد تدریجی چندگانگی، فرد به ناگزیر با دیگرانی مربوط می‌شود که به باورهای او اعتقادی ندارند و معانی، ارزش‌ها و اعتقادات متفاوت و گاهی متضاد بر زندگی‌شان حاکم‌اند. در نتیجه، چندگانگی نیز تأثیری دین‌زاینده^۱ دارد. یعنی چندگانه شدن، تسلط دین بر جامعه و فرد را سست می‌کند. مشهورترین پیامد این تحول، به‌لحاظ نهادی، خصوصی شدن دین است. دوگانه شدن زندگی اجتماعی به عرصه‌های عمومی و خصوصی به‌منزله‌ی ارائه‌ی نوعی «راه‌حل» برای مسأله‌ی دین در جامعه‌ی مدرن بوده است. در شرایطی که دین ناگزیر به «تخلیه»^۱ی نواحی عرصه‌ی عمومی یکی پس از دیگری بود، موفق شد تا خود را در حکم نوعی بیان معنا در عرصه‌ی خصوصی حفظ کند. آثار فرایند چندگانه شدن بر دین‌زدایی، دست در دست سایر نیروهای دین‌زاینده در جامعه‌ی مدرن به پیش رفته‌اند. نتیجه‌ی نهایی تمامی این تحولات را می‌توان چنین بیان کرد: انسان مدرن از این عمیق‌تر شدن وضع «بی‌خانمانی» خویش در رنج است. این خصلت تجربه‌ی کوچندگی انسان از خویشتن و جامعه‌ی خویش، با آنچه که به‌خلاف مابعدالطبیعی «کاشانه» موسوم است همبستگی دارد. چنین وضعی به‌طور طبیعی احساس دلتنگی خاص خود را به دنبال دارد. دلتنگی برای بازگشت به احساس «بودن در ماوای خود» در رابطه با جامعه، خویشتن و سرانجام جهان هستی» (برگر و کلنر، ۱۳۸۱: ۸۸-۸۷).

بر مبنای همین چندگانه شدن، تحولاتی در دین‌داری رخ می‌دهد و برخی اندیشمندان معتقداند که تحولات دین‌داری افراد از مرحله‌ی اعتقادی‌اندیشی به مرحله‌ی بازاندیشی رفته و

³ Self image

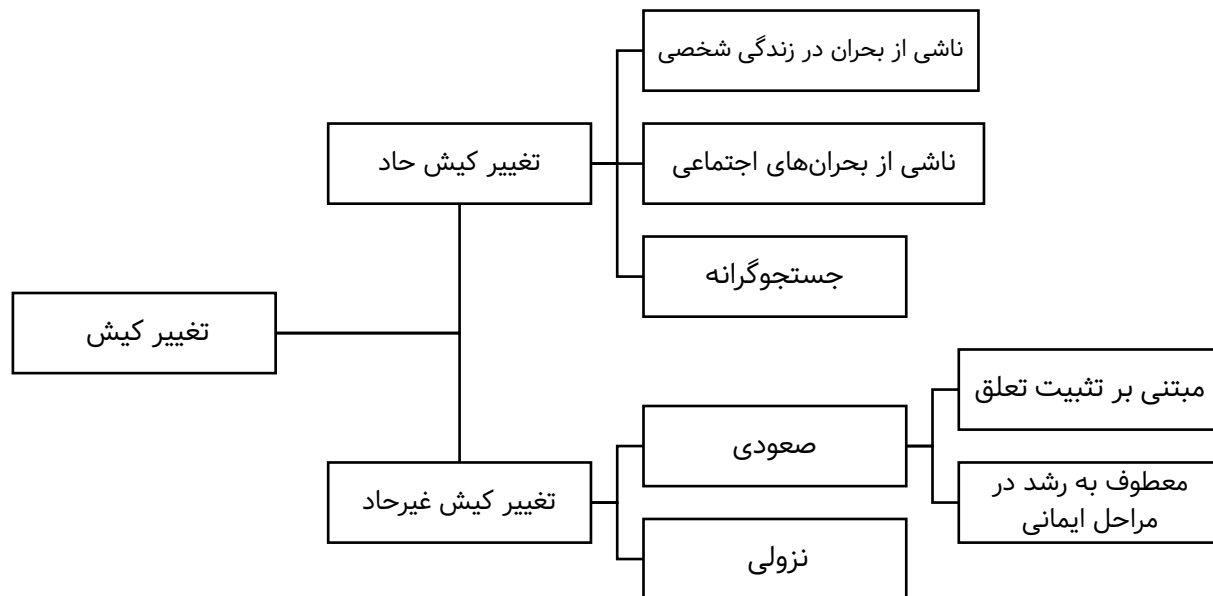
⁴ Basic Meaning System

¹ Secalaying

² Conversion

دین‌داری را نیز مورد واکاوی و بررسی همه‌جانبه قرار دادند و کوشش کردند دیدگاه‌های خود را در این زمینه عرضه کنند. اما نکته‌ی نهایی این‌که تحول در دین‌داری اشکال مختلفی به خود می‌گیرد. «محدثی تغییر دین را شامل مواردی می‌داند که در نمودار شماره‌ی ۱ قابل مشاهده است:

درباره‌ی دین و دین‌داری می‌توان گفت که موضوع تحول دین‌داری در جهان جدید بیشتر از همه در دیدگاه جامعه‌شناسان معاصر قابل تحلیل و تبیین است. در واقع، این جامعه‌شناسان معاصر بودند که در پرتو تحولات اجتماعی و فرهنگی گسترده‌ای که در جهان مدرن روی داد و هر دهه نسبت به دهه‌های دیگر روزافزون‌تر نیز شده است، تحولات مربوط به

نمودار ۱ انواع تغییر دین براساس نظر محدثی (کرمی‌پور، ۱۳۹۲: ۹۸)

صعودی به معنای حرکت رو به رشد و مثبت در درون یک نظام اعتقادی خاص که شامل دو دسته دیگر است: ۱. تغییر مبتنی بر تثبیت تعلق، که حاکی از این است که فرد با جدیت به همان نظام اعتقادی که بدان باور داشت، التفات می‌کند و پای‌بند است؛ ۲. تغییر معطوف به رشد در مراحل ایمانی. ایمان از نظر بزرگان دینی، متألهان و روان‌شناسان دین، مراحل گوناگونی دارد. فرد ممکن است در طول زندگی خویش از یک مرحله‌ی ایمانی به مرحله‌ی دیگر برود؛ ب) تغییر کیش نزولی که به معنای

نمودار شماره‌ی ۱ نشان می‌دهد که از نظر محدثی تغییر دین شامل دو نوع کلی حاد و غیرحاد است. تغییر دین حاد، به معنای تغییر کامل و تام در نظام اعتقادی فرد است (مثل مسلمانی که کمونیست می‌شود) که خود به سه دسته‌ی: الف) تغییر کیش ناشی از بحران در زندگی شخصی؛ ب) تغییر کیش ناشی از بحران‌های اجتماعی؛ ج) تغییر کیش حاد جست‌وجوگرانه تقسیم می‌شود. دسته‌ی دوم، تغییر کیش غیرحاد (مثل تغییراتی که فرد در درون نظام اعتقادی تجربه می‌کند) است که این دسته نیز به دو دسته‌ی اصلی تقسیم می‌شود: الف) تغییر کیش

سست و ضعیف شدن باورمندی فرد به یک نظام اعتقادی است» (کریمی‌پور، ۱۳۹۲: ۹۸).

۴ روش پژوهش

روش پژوهش حاضر روایت‌پژوهی است و طی آن کوشش شده روایت زندگی دینی مادران و دختران منطقه‌ی ۴ تهران از طریق مصاحبه‌ی روایی واکاوی شود. در این روش، نحوه‌ی بازگویی (یا روایت شدن) این رخدادها اهمیتی ندارد و مرکز توجه بر تحولاتی است که باعث افت و خیز دین‌داری شده‌اند. با توجه به مسأله‌ی مطرح شده در این پژوهش، تحلیل از نوع تحلیل دوره‌ی زندگی برای بررسی این پژوهش مناسب است؛ چراکه هدف پژوهش نه کشف ساختار و یا نحوه‌ی بازگویی روایات، بلکه دست یافتن به تجربیات زیسته‌ی فرد از خلال این روایت‌ها است. برای بیرون کشیدن داستان فرد از زندگی دینی‌اش کافی است پرسش‌های مولد روایت از مشارکت‌کنندگان پرسیده شود. منظور از روایت، همانا روایت داستان سرگذشت فرد در یک قلمرو از زندگی است. تحلیل روایت یک روش تحقیق کیفی است. ویژگی مشترک همه‌ی روایت‌ها یا داستان‌ها که به آن‌ها امتیاز بیان موقعیت‌های زندگی واقعی را می‌دهد، ساختار روایی آن‌هاست. ساختار روایی، پیوند محض اتفاقات برای یک فرد نیست؛ بلکه ساختار آشکار کننده‌ای است که «پیرنگ»^۱ نامیده می‌شود. پیرنگ پیوند میان عناصری است که درک ما از یک موقعیت را با بسط و آشکار کردن آن، بالا می‌برد. پس لازم نیست که شبیه به نظریه‌های علمی پیوند میان نموده‌های روایت کشف شود. آنچه از یک روایت انتظار می‌رود این است که نشان دهد رخدادها چگونه کنش‌ها و ماجراها و رویدادها را بازنمایی می‌کنند. روایت به ما مجال می‌دهد بدون آزمون یا آزمایش، تأثیرات و رابطه‌ی میان پدیده‌ها را تجربه کنیم. روایت به ما اجازه می‌دهد که درگیری‌ها و نیات و انگیزه‌های آدم‌ها را به‌عنوان داستانی از یک

تجربه دریابیم. کونس می‌گوید ما به‌عنوان اعضای یک فرهنگ، تجربه‌ی اجتماع را داریم و این تجربه از طریق روایت‌های فردی بیان می‌شود. لذا به‌واسطه‌ی دانش مشترک ما، احساس عضویت ما در یک فرهنگ شکل می‌گیرد (وبستر و مرتوا، ۱۳۹۵: ۳۷). در این پژوهش با توجه به موضوع که ناظر است به روایت زنان از زندگی و تغییر و تحول نگاه و ماجراهایی‌شان، از روش تحلیل روایت استفاده شد. ابزار مورد استفاده برای گردآوری اطلاعات مصاحبه‌ی روایی بود. در مصاحبه‌ی روایی روایت‌هایی که از مصاحبه‌شوندگان به دست می‌آید حکم داده‌هایی را دارند که می‌توان از آن‌ها به‌عنوان جایگزین مصاحبه‌های نیمه‌ساخت‌یافته استفاده کرد. در مصاحبه‌ی روایی از فرد مطلع خواسته می‌شود سرگذشت موضوع مورد نظر را که خود در آن شرکت داشته، فی‌البداهه روایت کند. پرسش‌گر فرد مطلع را وامی‌دارد تا موضوع مورد نظر را در قالب داستان به‌هم‌پیوسته‌ای از رویدادها از ابتدا تا به انتهای آن بازگو کند (فلیک، ۱۳۹۴: ۹۲). نحوه‌ی گردآوری اطلاعات این پژوهش رجوع به میدان بود و منطقه‌ی ۴ تهران (ناحیه ۹ محله‌ی مجیدآباد) به‌عنوان میدان مطالعه تعیین شده و تعداد ۴۰ نفر از دختران و مادران برای مصاحبه انتخاب شدند. روش نمونه‌گیری در این تحقیق، نمونه‌گیری هدفمند بود که به‌شیوه‌ی گلوله برفی وارد نمونه شدند (از مصاحبه‌شونده‌ی نخست خواسته شد مصاحبه‌شونده‌ی بعدی را معرفی کند).

پس از انجام هر مصاحبه، اطلاعات گردآوری‌شده در مرحله‌ی توصیف، داده‌ها در یک نظم و پیوستار زمانی قرار می‌گیرند. نظم مذکور می‌تواند براساس نظر محقق درمورد خط کلی روایت یا نظر فرد مشارکت‌کننده درمورد روایت زندگی و یا تلفیقی از این دو باشد. در مرحله‌ی تحلیل، داده‌ها سازمان‌دهی، تنظیم و مقوله‌بندی می‌شوند. وی این مرحله از تحلیل را «بعد کمی تحلیل کیفی» می‌نامد. در مرحله‌ی تفسیر نیز تفسیرهای اصلی صورت

¹ Plot

برادرها الگوهای نقش دینی‌اند. اعضای نزدیک خانواده تمایل دارند در تماس با هم بمانند؛ به‌ویژه زمانی که آن‌ها نزدیک به هم زندگی می‌کنند، بلکه حتی زمانی که نسبت به یکدیگر بعد مسافت دارند، این تمایل وجود دارد. بدین ترتیب، به‌نظر می‌رسد «خانواده‌ی خاستگاهی» برای رشد پایبندی دینی، همچنان مهم خواهد بود. علاوه بر این، به‌نظر می‌رسد انتخاب همسر بر پایبندی دینی تأثیرگذار است» (فورشت و رپستاد، ۱۳۹۴: ۳۵۶). بر این اساس، بسیاری از مشارکت‌کنندگان سطح بالایی از پای‌بندی دینی را در میان اعضای خانواده‌شان گزارش کرده‌اند و محیط اجتماعی و خانوادگی دوران کودکی و نوجوانی خود را محیطی به‌طور کامل دینی توصیف کرده‌اند. با وجود این که در جامعه‌ی مدرن گروه‌های مختلف می‌توانند به جامعه‌پذیری دینی بپردازند، اما خانواده هنوز یک نهاد مهم در جامعه‌پذیری دینی است. والدین و خویشاوندان الگوهای مهم و تأثیرگذار در رفتارهای نقش دینی هستند.

«ما یکسری رفتارها رو به‌صورت ناخودآگاه از مادرمون یاد می‌گیریم، چون تایم بیشتری رو با مادر هستیم؛ مثلاً حجاب، نماز خوندن، آداب معاشرت ولی نگاهی که عمق بده به دینم پدرم بود. چون سؤال می‌کردیم و بحث می‌کردیم و پدرم تحلیل می‌کرد و به سؤالاتمون جواب می‌داد و اون باعث شد که به نگاه دینیمون عمق بده» (خانم ۲۹ ساله و متأهل).

یکی از تحولات مربوط به دین‌داری، تحول در اعتقادات افراد است، به این صورت که افراد دین‌دار ممکن است بعد از گذر زمان یا قرار گرفتن در شرایط خاصی مانند تحصیلات و دانشگاه و یا در کنار دوستان، کم‌وبیش به تجدید نظر در اعتقادات قبلی خودشان بپردازند. بر این اساس، برخی از مشارکت‌کنندگان تا حدودی خود را غیرمعتقد جلوه می‌دادند و برخی دیگر البته هنوز اعتقاداتی داشتند. اگرچه کسانی که خود را معتقد می‌دانستند، کم‌وبیش در اعتقادات خود برخی بازاندیشی‌ها و تجدیدنظرها را روا داشته‌اند؛ به این صورت که

می‌گیرند. این تفسیرها با رویکرد مقایسه‌ای انجام می‌شوند (محمدپور، ۱۳۹۰: ۶۹). زندگی‌نامه‌ی دینی هر یک از زنان در قالب پیرنگ روایی بازسازی شده‌اند و هر یک از این پیرنگ‌ها را جداگانه در متن تحلیل کرده‌ایم. بر مبنای اطلاعات پیرنگ‌های اخذ شده از مصاحبه‌های روایتی، روند تحول دینی هر یک از مصاحبه‌شوندگان استخراج شده و مورد تحلیل قرار گرفت. تحلیل داده‌ها براساس مشابهت‌ها و تفاوت‌های تحول دینی هر یک از آن‌ها انجام پذیرفت. همچنین، به منظور ارزیابی و تضمین کیفیت در این پژوهش از «اعتباربخشی توسط کارشناسان» و «اعتباربخشی توسط مشارکت‌کنندگان» که هر دو گونه‌ای از «اعتباربخشی دادوستدی» هستند، استفاده شده است.

۵ یافته‌های پژوهش

میدان مطالعه‌شده‌ی این پژوهش ۴۰ نمونه از متولدین دهه‌های چهل تا شصت (دختران دهه‌ی شصت و مادران متولدین دهه‌ی چهل تا پنجاه) شهر تهران منطقه‌ی ۴ (محله‌ی مجیدآباد) بودند. میانگین سنی دختران حدود ۳۱/۵ سال بود. تعداد ۱۵ نفر از دختران شرکت‌کننده در مصاحبه متأهل، ۲ نفر بدون همسر در اثر طلاق و ۳ نفر مجرد بودند. از نظر سطح تحصیلات ۴ نفر در مقطع تخصص (دستیاری) دندان‌پزشکی، ۲ نفر در مقطع کارشناسی ارشد، ۱۲ نفر در مقطع کارشناسی و ۲ نفر دیپلمه بودند. همچنین ۲۰ نفر از مادران شرکت‌کننده در مصاحبه با میانگین سنی ۵۳ سال بودند. ۱۷ نفر از مصاحبه‌شونده‌ها متأهل، ۱ نفر همسر شهید و ۲ نفر بدون همسر در اثر طلاق بودند. از نظر تحصیلات ۱ نفر در مقطع دکتری، ۷ نفر دیپلمه و ۱۲ نفر زیر دیپلم بودند.

۵/۱ یافته‌های پژوهشی دختران: تحول در ابعاد دین‌داری

می‌توان گفت دست‌کم در ایران «خانواده مهم‌ترین وسیله‌ی دینی جامعه‌پذیری را پدید می‌آورد، والدین، مادر بزرگ‌ها و پدر بزرگ‌ها و در برخی موارد خواهر و

چوب‌دستی رو بیاره پایین، اون دوره بود که از نماز فاصله گرفتم» (خانمی ۳۳ ساله و مطلقه، دارای تحصیلات حوزوی).

در بحث از اخلاق می‌توان گفت جهت‌گیری اخلاقی اکثر دختران تا قبل از ورود به دانشگاه و فعالیت‌های اجتماعی بیشتر مبتنی بر پیروی از دیگران مهم نظیر والدین، پدر بزرگ و یا مادر بزرگ، خواهر و برادر بزرگ‌تر و یا معلمین و همسالان بوده است. بدین صورت که بیشتر به پیروی از اخلاق دینی به جهت رسیدن به پاداش و دفع خسارت و یا ترس از خدا بوده است.

«برای من انسان بودن مهمه و آدم خوبی باشم و به دیگران و اطرافیانم بی‌احترامی نکنم، دروغ نگم، اهل ریاکاری نباشم و ظاهر و باطنم یکی باشه و سعی می‌کنم خالص باشم و این فکر می‌کنم تو جامعه‌ی الان مهم‌ترین چیزه» (خانمی ۲۶ ساله و مجرد).

به عبارت دیگر، مطابق مراحل رشد اخلاقی لورنس کولبرگ آن‌ها نوعی رشد اخلاقی را از سطوح پایین‌تر به سمت سطوح بالاتر تجربه کرده‌اند و مطابق دیدگاه دیویس، هویت دینی‌شان قدری تغییر کرده و در جهت هویت پسا عرف‌نگر حرکت کرده‌اند (دیویس، ۱۳۸۷: ۲۶۹).

ایمان یا تجربه‌ی دینی، همه‌ی وجود آدمی را در اختیار می‌گیرد و بر همه‌ی ابعاد وجود آدمی تأثیر می‌نهد. بنابراین، تجربه‌ی دینی هم‌زمان بر انسان دین‌دار تأثیر عاطفی و فکری می‌نهد. به لحاظ عاطفی تعلقی در آدمی ایجاد می‌کند و به لحاظ فکری زندگی او را معنادار می‌سازد. وبر از جمله جامعه‌شناسانی است که بر این آثار روان‌شناختی و فکری دین تأکید می‌کند (محدثی، ۱۳۹۷: ۲۴۸). لفظ «ایمان» و مترادف‌های گوناگون آن در زبان‌های مختلف و در سنت‌های دینی متفاوت، از جمله اسلام، مسیحیت، آیین بودا، آیین هندو و... بر معانی و مفاهیم بسیار متفاوتی دلالت دارند و حتا در قلمرو یک سنت دینی نیز تلقی‌های متفاوتی از پدیده‌ی ایمان و فرایند

به‌طور مثال درباره‌ی اعتقاد به معاد برای‌شان جای این پرسش بود که چگونه می‌توان در جهانی دیگر به زندگی ادامه داد و آیا از اساس چنین چیزی ممکن است؟

«فکر می‌کنم که بعد از مرگ دیگه همه چیز تمومه و هرچی هست توی همین دنیاست و همون چیزی که باید می‌شدیم توی همین دنیاست و یه قصه‌ای هست که شروع می‌شه و تموم می‌شه» (خانمی ۳۲ ساله و متأهل).

یکی دیگر از تحولات مربوط به دین‌داری افراد می‌تواند تحول در مناسک باشد. افراد به مرور زمان تغییراتی در آن برای‌شان ایجاد می‌شود. برای مثال، برخی افراد ممکن است اعتقادات دینی خاصی داشته باشند اما در اجرای مناسک دینی مانند نماز یا روزه دچار شک و تردیدهایی شده باشند و از این نظر دین‌داری‌شان کم‌رنگ شده باشد یا براساس حالات روانی و روحی‌شان مناسک دینی را اجرا کنند. در پژوهش حاضر نیز وضع به همین گونه بود. هفت مورد از بیست مورد مصاحبه‌شوندگان دختر، هیچ تمایلی به انجام مناسکی چون نماز یا روزه نداشتند و دلایلی چون بی‌نتیجه بودن این مناسک یا بی‌نیازی خداوند از انجام چنین مناسکی و یا حتی عدم ضرورت انجام آن‌ها را بیان می‌کردند. این روند وقوع نوعی تحول در دین‌داری مصاحبه‌شوندگان را بازتاب می‌دهد. انجام مناسک دینی از دید آنان رنگ و بویی تقلیدی و تعبدی دارد و مبتنی بر عرف و عادت روزمره است؛ به‌طوری‌که آنان به حکم وظیفه به اجرای این مناسک مبادرت می‌ورزیده‌اند. گرچه برخی از آنان تجربیات معنوی نظیر احساس آرامش را در هنگام نماز گزاردن و گرفتن روزه گزارش کرده‌اند، اما به‌طور کلی چنین نبوده که براساس تمنایی درونی و براساس انتخاب فردی باشد.

«زمانی‌که احساس کردم دارم نماز رو از سر ترس می‌خونم که ای وای نمازم قضا شد و هیچ لذتی ازش نمی‌برم، لذا تصمیم گرفتم که یه دوره‌ای نماز رو رها کنم و نترسم از خدایی که چوب‌دستی داره و تا رها کردی نماز رو تا به آرامش برسی و خدا اون

«درمورد خدا هم خیلی ترس وحشت داشتم و آگه الان یه کار بدی بکنیم حتماً یه اتفاق خیلی بدی میفته، ولی بعد دیدم نه خدا خیلی بزرگتر از اون چیزیه که برای ما تعریف کردن، خدا خیلی بخشنده‌ست راحت می‌گذره، گذشت می‌کنه در صورتی‌که مسائلی باشه که مربوط به خودش باشه، مسائلی که به بندهش باشه رو نه چون می‌گه بندهم جوابگویه و من جوابگو نیستم و دیدم آگه نماز نخونم خیلی راحت باهاش می‌شینم درد دل می‌کنم، می‌بینم واقعاً داره همون اتفاقات میفته. هر وقت هم ازش مشورت گرفتم احساس کردم که کمکم کرده» (دختری ۳۰ ساله و مجرد).

پدیده‌ی دیگری که در زندگی دینی دختران مشاهده شد، تغییرات دین‌داری در اثر ورود به مرحله‌ی جدیدی از زنده‌گی است؛ مرحله‌ای که فرد وارد شهر و دانشگاه یا محیط کار یا زندگی مشترک شده است:

«تا قبل از دانشگاه نگاه سنتی به مذهب داشتم و چون در خانواده‌ی مذهبی بزرگ شده بودم مذهبی بودم؛ ولی در دوره‌ی دوم که وارد دانشگاه شدم با تفکرهای مختلف و رویکردهای متفاوت آشنا شدم و در ابتدا دچار چالش شدم. و این چالش که بیشتر حول مسائل درون دینی بود باعث شد نگاه دوباره‌ای به عقاید داشته باشم. در دانشگاه به جامعه‌شناسی دین علاقه‌مند شدم و در بیرون از دانشگاه به حوزه‌ی دانشجویی شهید بهشتی رفتم و سه سال (۸۵ تا ۸۸) در آنجا دنبال جواب سؤال‌هایم گشتم. از طرفی به جلسات آقای شمس‌تبری در حسینیه‌ی ارشاد می‌رفتم که نگاهی متفاوت از حوزه داشتند در مسائل دینی و به این واسطه در چند سال دوران دانشجویی با نگاه‌های مختلف آشنا شدم و عقاید رو از نو ساختم و بعد از فارغ‌التحصیلی بلافاصله ازدواج کردم و از بعد اجتماعی خیلی دچار تغییر و تحول شدم» (خانمی ۳۲ ساله و متأهل).

با نگاهی به تغییرات دین‌داری دختران پس از ورود به دانشگاه، اشتغال، ازدواج، شکست‌ها و بحران‌های زندگی‌شان، می‌توان دو دسته از دختران

حصول آن وجود دارد و نیز، به همین سبب، در باب متعلق ایمان هم دیدگاه‌های مختلفی مطرح شده‌اند. در نظرسنجی‌ای که توسط مؤسسه‌ی گالوپ به سفارش انجمن آموزش دینی ایالات متحده و کانادا از حدود ۱۰۰۴۲ نفر به عمل آمد، حدود ۵۱ درصد از پاسخ‌گویان «ارتباط با خدا» را به‌ترین توصیف برای لفظ ایمان از نظر خود می‌دانستند؛ ۲۰ درصد از مردمان، ایمان را «یافتن معنایی در زنده‌گی»؛ ۱۹ درصد نیز ایمان را «مجموعه‌ای از اعتقادات» دانسته و تنها ۴ درصد از افراد، ایمان را مستلزم «عضویت در کلیسا یا کنیسه» می‌دانستند (از ۵ درصد باقی‌مانده نیز، ۴ درصد به گویه‌ی مربوط به ایمان پاسخ نداده و فقط ۱ درصد از آن‌ها، ایمان را امری بی‌معنا دانسته و جایگاهی برای آن در زنده‌گی خود قایل نبودند) (Kropf, 1990: 10).

در تحقیق ما نیز تعدادی از مشارکت‌کنندگان به خاطر شکست در روابط عاطفی، ناملایمات اقتصادی، دچار شک و تردید نسبت به خدا و باورهای دینی شده‌اند. به‌طورکلی، محیط اجتماعی‌ای که مصاحبه‌شوندگان در کودکی و نوجوانی در آن رشد یافته‌اند، به بیان خود آنان «محدود»، «بسته»، «سنتی» و «یک دست» بوده است؛ محیطی که زیر یک چتر اعتقادی واحد، زیست جهان اجتماعی مشترکی را برای افراد فراهم می‌آورده است. آنان دین‌داری اعضای خانواده و نیز اجتماع خود را از نظر سطوح و اشکال دین‌داری یکسان و همگون توصیف کرده‌اند. پای‌بندی دینی والدین بالا بوده و همین همگون بودن بافت دینی اجتماع، فرصت مواجهه با افکار و عقاید دینی و غیردینی نو را از آنان سلب می‌کرده است و لذا می‌توان دین‌داری مشارکت‌کنندگان در زندگی اولیه‌شان را با تأسی از فرهنگ دینی غالب در اجتماع آنان، پر رنگ توصیف کرد. اما به‌تدریج فهم مفاهیم دینی نظیر مفهوم خدا در نظرشان تغییر جدی یافته و خدای ترسناک و غضبناک جای خود را به خدای مهربان و دوست داده است:

من هر نماز خوندنی رو قبول ندارم. این‌که بگم هر کسی نماز می‌خونه آدم خوبی، اگه نماز رو به خاطر شهرت و ریا بخونی که دیگران بگن این آدم نمازخونیه و آدم خوبی اینو قبول ندارم» (خانم ۵۸ ساله و متأهل).

انجام عبادات و مناسک دینی مادران تحت بررسی به‌شدت رنگ و بوی تقلیدی، تبعیدی، دگرسالارانه و مبتنی بر عرف و عادت دارد و آنان به حکم وظیفه‌ی شرعی به انجام این مناسک مبادرت می‌ورزند. گرچه آنان برخی تجربیات معنوی نظیر لذت و وجد و احساس آرامش را در هنگام انجام مناسک گزارش کرده‌اند، اما به‌طور کلی چنین نبوده که براساس انتخاب فردی و یا نوعی تعالی‌جویی معنوی به‌سوی اجرای مناسک دینی سوق داده شده باشد. یکی از دلایل مهمی که اکثر مشارکت‌کنندگان برای پای‌بندی عبادی و مناسکی خود بیان کرده‌اند، ترس از عذاب و عقاب اخروی بوده که به غلبه‌ی تلقی از خدا به‌عنوان ناظری قهار و جبار باز می‌گردد:

«قبل از سن تکلیف پدرم چون خیلی مذهبی بود و ما رو مجبور می‌کرد که نماز بخونیم. فکر کنم از ۷ سالگی بود که نماز می‌خوندم. نماز برام معنای خاصی نداشت. مثلاً یادمه که یه روز خواهر بزرگم جلو وایستاده بود نماز می‌خوند و منم به تقلید اون پشت سرش وایستادم نماز می‌خوندم و آدامس هم توی دهنم بود؛ یعنی متوجه نبودم که نماز چیه، این‌قدر که بهمون گفته بودن که باید نماز بخونین، نماز می‌خوندیم، ولی این‌جوری می‌خوندیم که الان یادم میاد خندم می‌گیره» (خانم ۴۷ ساله و متأهل).

در حوزه‌ی زیست اخلاقی، مادران اغلب این‌طور اظهار داشته‌اند که در کودکی از خانواده تأثیر گرفته‌اند و در مرحله‌ی بعدی از دین و عرف تأثیر پذیرفته‌اند و در جهت کمک به نیازمندان، صداقت و راست‌گویی در زندگی، نرنجاندن و آزار نرساندن به دیگران و امثال این‌ها عمل کرده‌اند:

«[در] اخلاق دینی که مشخصه‌ی هر چیزی که خارج از چارچوب دین باشه رو من نمی‌پسندم؛ چه

را با توجه به سطح تحول در دین‌داری آنان از هم باز شناخت: کسانی که نوگروی غیرحاد داشته‌اند و کسانی که دچار نوگروی حاد شده‌اند. نوگروندگان غیرحاد آن دسته از کسانی هستند که به‌رغم این‌که در برخی قلمروهای دینی، در دین‌داری‌شان تغییراتی رخ داده است، اما کماکان نسبت به شاکله‌ها و باورهای بنیادین دینی پای‌بند و به‌لحاظ اعتقادی خود را معتقد به اسلام می‌دانند. نوگروندگان حاد نیز افرادی هستند که پیش‌تر حیاتی دینی داشته‌اند اما جریان تغییرات، آن‌ها را به خارج از سپهر زندگی دینی سوق داده است. اینان افرادی هستند که یا نسبت به دین خاصی اظهار تمایل نمی‌کنند و اعتقاد خود را نسبت به خدای غیرشخص‌وار و برخی دیگر از باورهای معنوی خارج از قلمرو دین و شریعت خاصی حفظ کرده‌اند و یا افرادی هستند که هیچ گرایش دینی و یا معنوی خاصی نداشته و از دریچه‌ای کاملاً دنیوی به جهان می‌نگرند. به‌طور کلی از مجموع ۲۰ نفر از دختران ۲ نفر از آنان هیچ دینی را قبول نداشتند و جزء نوگروندگان حاد بودند، ۱۸ نفر از آنان جزء نوگروندگان غیرحاد بوده‌اند که نسبت به همه چیز دچار شک و تردید شده‌اند و اکنون با انتخاب شخصی و گزینشی، دیدی عقلانی به دین و موضوعات آن پیدا کرده‌اند.

۵٫۲ یافته‌های پژوهشی مادران

مادران تحت تأثیر زمینه‌ی دینی و فرهنگی خانواده، جامعه‌پذیری دینی را در دوران کودکی و نوجوانی از سرگذرانده‌اند؛ بدین صورت که در زندگی اولیه‌ی بسیاری از مشارکت‌کنندگان غلبه‌ی تفاسیر دینی بر بسیاری از وجوه اعتقادی و رفتاری آنان دیده می‌شود:

«از بچگی که چشم‌مون رو باز کردیم می‌دیدم پدر و مادرم نماز می‌خونن و منم با اونا دولا و راست می‌شدم و از سن پنج سالگی من نماز رو یاد گرفتم و می‌خوندم. احساس می‌کردم وقتی نماز می‌خونم به خدا نزدیک میشم و حس آرامش رو پیدا می‌کنم. من خیلی دوست داشتم که قرآن خوندن رو یاد بگیرم، ولی چون سواد نداشتم نتونستم یاد بگیرم.

«دوره‌ی اول که قبل از ازدواج بود هنوز به بلوغ فکری نرسیده بودم و همه‌چیزمون تقلیدی بود هرچه که بزرگ‌ترها می‌گفتن قبول می‌کردیم و از خودمون فکری نداشتیم. در دوران بعد از ازدواج که ازدواج با انقلاب مصادف شد و فرد انقلابی شدم و هرچی که رهبر می‌گفت همون رو قبول داشتم و خیلی داغ بودم و حجاب و پوشش خیلی اسلامی داشتم و دین و مذهب خیلی اسلامی بود و رفتار و عقیدم این‌جوری بود تا اینکه توی این چند سال اخیر با مطالعاتی که داشتم و مخصوصاً توی این یکی دوسالی که تو راه دادگاه بودم این‌قدر اذیت شدم و این مجری‌های قانون حق من رو ضایع کردن و هیچ حقی برای زن قائل نیستن، مگه زن و مرد رو خدا برابر نیافریده چرا قانون هیچ حقی برا من قائل نیست مگه زن و مرد شریک زندگی هم نیستند. حالا که کار به جدایی می‌رسه، چرا هیچ حقی برای زن قائل نیستند و می‌پرسیدم این قانون به چه اساسی اجرا می‌شه، می‌گفتن براساس دین اسلام و من هم می‌گفتم این دین رو دیگه قبول ندارم و تا قبل از اون من یک دونه نماز و روزه‌ی قضا نداشتیم. ولی بعد از این مسائلی که پیش آمد، من کلاً دین اسلام و مذهب رو کنار گذاشتم. البته خدا رو قبول دارم ولی این دین رو قبول ندارم و معتقدام که خدا به نماز و روزه‌ی ما احتیاجی نداره. خدا به ما عقل داده، احتیاج به این هست» (خانم ۵۶ ساله و مطلقه).

در مجموع از بیست مادری که با آنان مصاحبه صورت گرفت، دو مورد از آنان به‌دلیل اختلافات زناشویی و تبعیض جنسیتی در قانون احساس می‌کردند دین اسلام و فقه به حقوق زنان اجحاف کرده است و دچار تحول دین‌داری به‌صورت نزولی و نوگروی حاد شده‌اند. بقیه‌ی مادران تحول دین‌داری آنان به‌صورت نوگروی غیرحاد است.

۶ بحث و نتیجه‌گیری

تحول در دین‌داری افراد علل و دلایل مختلفی دارد. رویدادها و تجربه‌ها و اندیشه‌های جدید هر یک

برای خودم چه برای بچه‌هام. از نظر اخلاق اجتماعی هم چیزی که خارج از عرف نباشه، ضد اخلاق نباشه و در حد شأن اجتماعی خودمون باشه. همین که مردم‌دار باشم، کسی ازم نرنجه، کسی که کاری ازم بخواد تا جایی که به خونواده‌ام ضرر نزنه انجام بدم و کمکش کنم. حالا از نظر مالی تا جایی‌که از دستم بریاد کمک کنم و حتی اگه خودم نتونم از یه طریقی براشون جمع‌آوری کنم» (خانم ۵۳ ساله و متأهل).

مطابق پیرنگ‌ها، وجه ایمانی و معنوی دین‌داری در زندگی دینی مادران نقش پر رنگی داشته و به‌تدریج که سن آن‌ها بیشتر شده درک عمیق‌تری از خدا و ائمه پیدا کرده‌اند و با تمام وجود و با عشق با خدا و ائمه ارتباط برقرار می‌کنند. برخی از مشارکت‌کنندگان به نقش باورهای دینی در تسکین آلام ناشی از تجربه‌ی رنج در زندگی اولیه‌شان اشاره کرده‌اند. تجربیاتی نظیر شکست در روابط عاطفی، ناملایمات اقتصادی، بیماری خود و یا عزیزان‌شان و... در واقع، در این دوران دین به‌مثابه‌ی مجموعه‌ای از نمادهای تأمین‌کننده‌ی معانی مقدس (۲۰) برای زندگی مردمان در معنابخشی به این تجربه‌ها و قرار دادن این تجربه‌ها در بستری معنا‌دار نقشی اساسی ایفا می‌کرده و از این طریق فرد را در تحمل واقعیات رنج‌آور و سازگاری با آن‌ها یاری می‌کرده است:

«فکر می‌کردم هر کاری که انجام می‌دم خدا داره می‌بینه و واقعاً دوستش داشتم و همیشه فکر می‌کردم که می‌تونم خدا رو ببینم، ولی بعد که بزرگ‌تر شدم فهمیدم که نه خدا رو نمی‌شه دید باید حسش کنم. چون خیلی دوستش داشتم بلند می‌شدم نماز شب می‌خوندم و همیشه بهش فکر می‌کردم. الان دیگه خیلی با خدا رفیقم و واقعاً با چشم دل خدا رو می‌بینم و تو وجودمه. خیلی عالیه یک آرامش خاصیه واقعاً» (خانم ۵۷ ساله و متأهل).

پای‌نهادن در مراحل مختلف زندگی بر دین‌داری مادران نیز تأثیر نهاده است. این نوع تحول در پیرنگ‌های مادران نیز گزارش شده است:

در بروز چنین پدیده‌ای تأثیرات قابل توجهی داشته‌اند. بررسی و مطالعه‌ی تحولات دین‌داری مادران و دختران حاضر در پژوهش فعلی نشان از این دارد که مادران بیش از دختران در سپهر دینی زیست می‌کنند و در واقع، دنیای دینی پررنگ و گسترده‌تری دارند. در مقابل، دختران کم‌وبیش از سپهر دینی خارج شده و در دنیای متفاوت با دنیای مادران‌شان زیست می‌کنند. آنان دچار بازاندیشی‌های اساسی در این باره شده و اگر هم کم‌وبیش دین را در جهان خود راه می‌دهند، به‌صورت کاملاً گزینشی و ذوقی و شخصی است و نه در قالب‌های نهادی مسلط؛ آن‌گونه که به‌طور مثال مادران‌شان بدان پای‌بنداند. از مجموع ۲۰ نفر از دختران، ۲ نفر هیچ دینی را قبول نداشتند و جزو نوگروندگان حاد بوده‌اند و ۱۸ نفر نیز نوگروندگان غیرحاد بوده‌اند که در برخی امور دینی دچار تردید شده‌اند و اکنون به‌نحو گزینشی و بیشتر عقلانی دین‌دارند. در حقیقت، نوگروی‌شان از نوع نوگروی غیرحاد نزولی بوده است. از میان ۲۰ نفر از مادران، ۱۷ نفر نوگروی غیرحاد و صعودی از نوع تثبیت‌تعلق داشته‌اند و دین‌داری ۳ نفر نیز به‌صورت نزولی، تحول یافته است. آنان در مورد حجاب و برخی از آیه‌های قرآنی مربوط به حقوق زنان، دچار شک و تردید جدی شده‌اند. بررسی تطبیقی تحولات دین‌داری میان مادران و دختران نشان می‌دهد که دختران به دلایلی چون حضور در دانشگاه، ارتقای سطح سواد و تحصیلات، تقویت روحیه‌ی پرسش‌گری و نقادی، و نیز زندگی در شرایط جدید و متفاوت از شرایط مادران‌شان تجربه‌ی تحول در دین‌داری را از سر گذرانده‌اند و به نقادی و بازاندیشی در دین‌داری خود اقدام نموده‌اند، به‌گونه‌ای که بخش مهمی از باورها و اعمال دینی‌ای را که در گذشته به سهولت و بدون هرگونه پرسش‌گری انجام می‌داده‌اند، کنار نهاده‌اند. در مقابل، از آن‌جاکه مادران جامعه‌پذیری دینی و نیز تجربه‌ها و زیست جهان متفاوتی داشته‌اند و به دلایلی نتوانسته‌اند در محیط‌های دانشگاهی حاضر شوند، بازاندیشی چندانی در دین‌داری‌شان وجود

می‌توانند به‌نحوی و در حدی تأثیرگذار باشند. در جهان جدید ما هر سه مورد فوق را شتابناک و بسیار متنوع تجربه می‌کنیم. پس تحول در دین‌داری افراد به‌هیچ وجه امری غیرعادی نیست. همچنین زیستن در خرده‌جهان‌های مختلف و نیز سفر از جهان سنتی به جهان مدرن برای هر فرد دین‌دار ممکن است به وقوع بپیوندد. تحول در دین‌داری، معمولاً تابعی از تحولات شخصیتی و تحولات شخصیتی، تابعی از تحولات اجتماعی و فرهنگی هر جامعه است. در اثر ورود مدرنیته سرعت تحولات بسیار زیاد شده و شتاب این تحولات می‌تواند سبب شتاب در تحولات دین‌داری گردد. تحول در دین‌داری مادران و دختران آن‌گونه که در پژوهش حاضر نشان می‌دهد، برای هر کدام از این گروه‌ها ابعاد و لایه‌های گوناگون و البته متفاوتی دارد؛ به‌گونه‌ای که مادران در مقایسه با دختران به دلایلی چون تحصیلات پایین‌تر، عدم حضور در محیط‌های دانشگاهی و علمی، و تعلق به دهه‌های پیشین کمتر در دین‌داری‌شان دچار تحول شده‌اند. زمانی زیست جهان ایرانی از غنای دینی بسیار بی‌بدیلی برخوردار بود. اما با ورود مجموعه‌های آگاهی مدرن و تحول در زمینه‌ی اجتماعی، شرایط به‌نحو اساسی تغییر یافت و زمینه برای رشد انواع تفاسیر از دین فراهم شد و وضعیت در نهایت به تحول در پای‌بندی دینی مردمان و ظهور انواع دین‌داری انجامید.

دین‌داری ایرانیان و به تبع آن دین‌داری زنان دست‌خوش تحولات چشم‌گیری شده است، به‌گونه‌ای که امروزه دیگر نمی‌توان از یک نوع دین‌داری سخن گفت؛ بلکه با تکثر و تنوع قابل ملاحظه‌ای در این حوزه روبه‌رو هستیم. در واقع، می‌توان طیفی از دین‌داری را ترسیم نمود که از دین‌داری‌های جزم‌اندیشانه تا دین‌داری‌های انتقادی‌اندیشانه را در بر می‌گیرد. این موضوع البته بیشتر از همه در پرتو هویت‌های چندگانه و متکثر در دنیای مدرن و نوین قابل تحلیل و مطالعه است. روند شهرنشینی گسترده در ایران، افزایش میزان تحصیلات، افزایش فردگرایی و موارد مشابه همگی

عمیق‌تر بوده است. نوگروی دینی در میان دختران به‌نحو اساسی‌تری رخ داده است. به‌نظر می‌رسد براساس نتایج این تحقیق، می‌توان از نوعی تکثر و تنوع در دین‌داری زنان ایرانی سخن گفت؛ امری که در جهان سنتی چندان محل توجه نبوده است. به‌عبارت دیگر، زیستن در سپهر مدرن زمینه‌ی لازم و ضروری برای تحول در سپهر دینی زنان به‌ویژه دختران مورد بررسی را به‌عنوان افراد نسل جدید، فراهم نموده است. رگه‌های پرنگی از تحول در فکر و احساس دینی و در درک مفاهیم و نمادهای دینی نظیر مفهوم خدا و نیز تحول در درک اخلاقی و نیز در اعمال عبادی و مناسکی و در اعتقادات و امر ایمانی در میان دختران نسل جدید، در مقام مقایسه با مادران‌شان، دیده می‌شود.

نداشته است. می‌توان این‌گونه استنباط نمود که اگر برخی مادران نوعی بازاندیشی در دین‌داری‌شان را تجربه کرده‌اند، این بازاندیشی در اثر بروز حادثه‌ای تلخ و ناگوار در زندگی‌شان (منفعلانه و کنش‌پذیرانه) بوده است، اما بازاندیشی دختران به‌صورت کنش‌گرایانه و کم‌وبیش فعالانه بوده و مبتنی بر تأمل و بررسی‌هایی جدی‌تر و همه‌جانبه‌تر بوده است. به‌نظر می‌رسد این بازاندیشی لازمه‌ی زیست دختران بوده است؛ در حالی‌که مادران‌شان فقط به‌نحو موردی درگیر در این نوع بازاندیشی دینی شده‌اند.

در مجموع می‌توان گفت که تحولات دین‌داری مادران و دختران کم‌وبیش صورت گرفته، اگرچه در این بین تحولات دین‌داری دختران بسیار وسیع‌تر و

منابع

تاج‌الدین، محمدباقر (۱۳۹۴). *پایبندی زنان و دختران ایرانی به ارزش‌های دینی*. تهران: معاونت امور زنان ریاست جمهوری.

تصدی‌کاری، علی؛ محدثی، حسن؛ معدنی، سعید (۱۳۹۹). «سنخ‌شناسی دین‌داری در میان جوانان شهر رشت». *مجله‌ی جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی*، دوره‌ی ۷، ش ۱۶، صص ۳۴۹-۳۷۹.

تصدی‌کاری، علی؛ محدثی گیلوایی، حسن؛ معدنی، سعید (۱۴۰۰) «الگوهای تحول دین‌داری در بین جوانان شهر رشت». *فصل‌نامه‌ی علمی-پژوهشی توسعه‌ی اجتماعی دانشگاه شهید چمران اهواز*، دوره‌ی ۱۵، شماره‌ی ۴، شماره‌ی پیاپی ۶۰، تابستان ۱۴۰۰، صص ۱۱۱-۱۴۴.

دیویس، چارلز (۱۳۸۷). *دین و ساختن جامعه: جستارهایی در الهیات اجتماعی*. ترجمه‌ی

ارویو، لژه، دانیل و دیگران (۱۳۹۶). *دین در جوامع مدرن، مقالاتی در جامعه‌شناسی دین*. ترجمه‌ی علیرضا خدای. تهران: نشر نی.

امینی، اعظم؛ تاج‌الدین، محمدباقر؛ نجاتی حسینی، سید محمود (۱۳۹۹). «پدیده‌ی نوگروی دینی: تجربه‌ی زیسته‌ی دانشجویان دانشگاه تهران». *مجله‌ی جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی*، دوره‌ی ۷، شماره‌ی ۱۵، صص ۱۷۵-۱۴۹.

اینگلهارت، رونالد؛ نوریس، پیپا (۱۳۹۶). *مقدس و عرفی*. ترجمه‌ی مریم وتر. تهران: انتشارات کویر.

برگر، پیتر. ال؛ برگر، بریجیت؛ کلنر، هانسفرید (۱۳۸۷). *ذهن بی‌خانمان، نوسازی و آگاهی*. ترجمه‌ی محمد ساوجی، تهران: نشر نی.

برگر، پیتر (۱۳۹۷). *سایبان مقدس، عناصر نظریه‌ی جامعه‌شناختی دین*. ترجمه‌ی ابوالفضل مرشدی، تهران: نشر ثالث.

فرجی، مهدی؛ کاظمی، عباس (۱۳۸۸). «بررسی وضعیت دین‌داری در ایران با تأکید بر داده‌های پیمایش جهانی». *فصل‌نامه‌ی تحقیقات فرهنگی*، دوره‌ی دوم، شماره‌ی ۶، صص ۷۹-۹۵.

کلاهی، رضا (۱۳۹۲). «دین در داستان زندگی (مطالعه‌ی تجربه‌های روایت‌شده از دین زیسته)». رساله‌ی دکتری جامعه‌شناسی، دانشگاه تهران.

گیدنز، آنتونی (۱۳۷۸). *جامعه‌شناسی*. ترجمه‌ی منوچهر صبوری، تهران: نشر نی.

محدثی، حسن (۱۳۹۲). «امتناع اندازه‌گیری دین‌داری و امکان رتبه‌بندی انواع دین‌داری». *مجله‌ی مطالعات اجتماعی ایران*، دوره‌ی هفتم، شماره‌ی ۱، صص ۱۶۵-۱۳۶.

محدثی، حسن (۱۳۸۶). «آینده‌ی جامعه‌ی قدسی: امکانات و چشم‌انداز اجتماعی-سیاسی دین در ایران پساانقلابی». *مجله‌ی انجمن جامعه‌شناسی*، سال هشتم شماره‌ی ۱۷، صص ۱۱۲-۷۶.

محدثی، حسن (۱۳۹۷). *روایت ایرانی جامعه‌شناسی دین*؛ جلد یک: مبانی، تهران: انتشارات تپسا.

محمدپور، احمد (۱۳۹۲). *روش تحقیق کیفی - ضد روش جلد ۲*، تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.

محمدپور، احمد (۱۳۹۰). *روش تحقیق کیفی - ضد روش جلد ۱*، تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.

نظری، محمد (۱۳۹۳). «مطالعه‌ی تحول در پاي‌بندی دینی دانشجویان دانشگاه خوارزمی». پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشگاه خوارزمی.

وبستر، لئونارد؛ مرتوا، پاتریسا (۱۳۹۵). *کاربرد پژوهش روایت به‌مثابه‌ی روش تحقیق*

حسن محدثی و حسین باب‌الحوائجی. تهران: نشر یادآوران، چاپ اول.

دیلینی، تیم (۱۳۹۱). *نظریه‌های کلاسیک جامعه‌شناسی*. ترجمه‌ی بهرنگ صدیقی و وحید طلوعی، تهران: نشر نی.

شجاعی زند، علیرضا (۱۳۹۱). «مبنای ساخت مدل برای سنجش دین‌داری». *مجله‌ی روش‌شناسی علوم انسانی*، صص ۱۶۷-۱۴۵.

شریعتی‌مزیانی، سارا؛ باستانی، سوسن؛ خسروی، بهناز (۱۳۸۶). «جوامعی در نوستالوژی اجتماع، نگاهی به پدیده‌ی معنویت‌های نوپدید در ایران». *فصل‌نامه‌ی ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، سال سوم، شماره‌ی ۸، صص ۱۹۵-۱۶۸.

طالبان، محمدرضا (۱۳۹۶). «تحولات دین‌داری مردم ایران طی ۴ دهه‌ی اخیر». پایگاه اطلاع‌رسانی و خبری جماران - تهران. <http://www.jamaran.ir>

عباسپور، سمیه (۱۳۹۵). «بررسی تحولات دین‌داری دانشجویان دختر ساکن خوابگاه دانشگاه صنعتی خواجه نصیرالدین طوسی». پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

کرمی‌پور، الله‌کرم (۱۳۹۱). «تحلیل جامعه‌شناختی تغییر کیش از مسیحیت به اسلام». رساله‌ی دکتری، دانشکده‌ی علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبایی.

فلیک، اووه (۱۳۹۴). *درآمدی بر تحقیق کیفی*. ترجمه‌ی هادی جلیلی. تهران: نشر نی.

فورشت، اینگر؛ رپستاد، پل (۱۳۹۴). *درآمدی بر جامعه‌شناسی دین، چشم‌اندازهای کلاسیک و معاصر*. ترجمه‌ی مجید جعفریان، قم: انتشارات ادیان و مذاهب.

همیلتون، ملکم (۱۳۹۰). *جامعه‌شناسی دین*. ترجمه‌ی محسن ثلاثی، تهران: تیبیان.

Creswell, J.W. (1998). *Qualitative inquiry and research design: choosing among five traditions*, sage publication Ltd.

Gervais, Will & M. Norenzayan. (2012). *Analytic Thinking and Religious Disbelief*, *Science Magazine*, Vol 336, published by the American Association for the Advancement of Science, 1200 New York Avenue NW, Washington, DC 20005.

Hulljr, James. W. (2015). *Religious development from religiousness & relationship quality a dissertation submitted to the faculty of the University of Delaware in partial fulfillment of the requirements for the degree of doctor of philosophy*

کیفی. ترجمه‌ی احسان آقابابایی و داوود زهرائی، اصفهان: جهاد دانشگاهی.

in human development and family studies.

Kropf, Richard W. (1990). *Faith: Security & Risk: The Dynamics of Spiritual Growth*, Published by Paulist Press, Mahwah, New Jersey.

McGuire B. Meredith. (1981). *Religion: The Social Context*. © Wadsworth Publishing Company, Belmont, California, a Division of Wadsworth, Inc.

Roberts, Keith A. (1990). *Religion in Sociological Perspective*, Second Edition, © Wadsworth Publishing Company Belmont, California 94002, a Division of Wadsworth, Inc.